

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(5)/2024, 41-52

УДК: УДК: 94(575.2):323.1

DOI: [10.52754/1694867X_2024_2\(5\)_7](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_2(5)_7)

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДА КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ЭТНИКАЛЫК КУРАМЫНЫН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В
ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

REFLECTION OF THE ETHNIC COMPOSITION OF THE KOKAND KHANATE IN
HISTORICAL SOURCES

Акбаров Равшан Халилович

Акбаров Равшан Халилович

Akbarov Ravshan Khalilovich

PhD, доцент, Фергана мамлекеттик университети

PhD, доцент, Ферганский государственный университет

Associate Professor (PhD), Fergana State University

Бекмирзаев Рахмонали Бегалиевич

Бекмирзаев Рахмонали Бегалиевич,

Bekmirzaev Rakhmonali Begalievich

Улук окутуучу, Фергана мамлекеттик университети,

Старший преподаватель, Ферганский государственный университет

Senior Lecturer, Fergana State University

bekrahman@gmail.com

orcid.org/0000-0003-3414-3774

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДА КОКОН ХАНДЫГЫНЫН ЭТНИКАЛЫК КУРАМЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация

Бул макалада Кокон хандыгынын калкынын калыптанышына байланыштуу тарыхый булактар жана адабияттар изилденип, анын демографиялык ландшафтын түзгөн ар кандай таасирлерге жарык чачылган. Дисциплиналар аралык мамилени колдонуу менен Кокон ханынын калкынын өнүгүшүндө негизги ролду ойногон тарыхый баяндарды, адабий чыгармаларды жана социалдык-маданий факторлорду изилдейт. Алгачкы булактарды изилдөө жана илимий талдоо аркылуу макалада бул уникалдуу демографиялык формациянын калыптанышына байланышкан татаал процесстер жөнүндө ар тараптуу түшүнүк берилген.

Ачкыч сөздөр: Тарыхый булактар, адабият, калыптануу, калк, демографиялык ландшафт, дисциплиналар аралык мамиле, социалдык-маданий факторлор, баштапкы булактар, илимий анализ

Отражение этнического состава Кокандского ханства в исторических источниках

Reflection of the ethnic composition of the kokand khanate in historical sources

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторические источники и литература, касающиеся формирования населения Кокандского ханства, проливающие свет на разнообразные влияния, формировавшие его демографический ландшафт. Используя междисциплинарный подход, он исследует исторические повествования, литературные произведения и социокультурные факторы, которые сыграли ключевую роль в развитии населения Кокандского ханства. Путем изучения первоисточников и научного анализа статья дает всестороннее понимание сложных процессов, связанных с формированием этого уникального демографического образования.

Abstract

This article delves into the historical sources and literature pertaining to the formation of the population khanate of Kokan, shedding light on the diverse influences that shaped its demographic landscape. Through an interdisciplinary approach, it explores the historical narratives, literary works, and socio-cultural factors that played pivotal roles in the development of Kokan's populace. By examining primary sources and scholarly analyses, the article provides a comprehensive understanding of the intricate processes involved in the formation of this unique demographic entity.

Ключевые слова: Исторические источники, литература, формирование, население, демографический ландшафт, междисциплинарный подход, социокультурные факторы, первоисточники, научный анализ

Keywords: Historical sources, literature, formation, population, demographic landscape, interdisciplinary approach, socio-cultural factors, primary sources, scholarly analysis

Табигый климаты менен Фергана өрөөнүндө байыркы замандан бери эле элдин бейпил жашоосу үчүн бардык шарттар түзүлгөн. Өрөөндүн тегиз аянты сугат тармагын өнүктүрүүгө абдан ыңгайлуу, аймактын кургак жана ысык климаты, суу булактарынын жетишээрлик деңгээли байыртадан бери эле бул жерде дыйканчылыкты өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүп келген. Демек, булактарда өрөөндү «Бешинчи климат», ал эми Кокон шаарын «Экинчи Рум (Константинополь)» деп аташканы бекеринен эмес.

Фергана өрөөнүнүн тегиздиктеги аянты 22,2 чарчы километр, анын тегерегиндеги тоолорду кошкондо 80 000 чарчы километрге жетет. Өрөөндүн узундугу 300 км, туурасы 170 км. Бул, түздүктүн аянты Бельгиядан кичине (30,5 чарчы км) жана тоолуу аймактарды эске алганда Португалиядан (88,6 чарчы км) бир аз кичине. Фергана өрөөнүнүн 1/5 бөлүгүн туздуу, кумдуу жана таштуу жерлер түзөт.

Өзбектер менен тажиктер негизинен Фергана өрөөнүндө, кыргыздар болсо өрөөндүн жээк жана тоолуу аймактарында жашашкан. Аймакта жашаган элдер тууралуу жергиликтүү булактардан, архивдик маалыматтардан, чет элдик туристтердин жана окумуштуулардын эмгектеринен, падышалык Россиянын тушунда жазылган жыйнактардан жана басылмалардан, ошондой эле совет доорунда жана эгемендүүлүк жылдарында жарык көргөн адабияттардан биле аласыздар.

15-кылымдын аягында Фергана өрөөнүнүн калкы эки топко бөлүнгөн. Биринчиси, түрк тектүү калк (алар көбүнчө Анжиян жана Маргиланга жакын жерде жашашкан), экинчиси, негизинен Сох районунда жашаган жергиликтүү тажик тилдүү калк. 16-кылымдын башында үчүнчү этникалык топ – өзбектер (Дашты Кыпчактан келген түрк тилдүү элдер), ал эми кылымдын аягында кыргыз элине таандык адамдар өрөөнгө көчүп келе баштаган [14, 179]. 17-кылымдын 1-жарымында түрк тилдүү калктын курамы Фергана өрөөнүндөгү көчмөн өзбек урууларынын (кыпчак, калмак ж. б.) эсебинен дагы кеңейген [19, 24-25]. 18-кылымда өрөөндүн калкынын этникалык курамы Бухара жана Самарканддан көчүп келген тажиктердин эсебинен кеңейген.

Орто Азиянын ири аймактарынын бири болгон Кокон хандыгында негизинен өзбек, тажик, түрк, кыпчак, кыргыз жана казак элдери жашаган. 16-17-кылымдарда отурукташкан шаар-кыштактардын тургундары сарттар деп аталып, тегине жана тилине жараша өзбек (түрк тектүү) жана тажик (иран тектүү) болуп экиге бөлүнгөн. Аларга аз сандагы индустар, цыгандар жана еврейлер кошулган. Сарттарга кошулган майда улуттар гана жергиликтүү калктан өзүнчө жашап, өздөрүнүн күнүмдүк жашоо образына, диний ишенимине ылайык жашап келишкен [22, 46; 25; 26].

Кокон хандыгында жашаган отурукташкан калкты шарттуу түрдө үч топко бөлүүгө болот: 1. Уруулук салттардан мурунтан бөлүнүп калган шаарларда жана кыштактарда отурукташкан өзбектер. Алар негизинен түрк жана перс тилдүү калктын ассимиляциясынын натыйжасында түзүлүп, биздин заманга чейинки 1-миң жылдыктын аягынан бери ошол аймакта жашап келишкен. 2. Мухаммед Шайбани хандын бийлиги орногонго чейин келген түрк урууларынын өкүлдөрү - ягма, карлук, чигил, ашпар, түркшар, чогрок, кавчин, жалойир, барлос, найман, кытой, минг, кирк, чурас, кангли, бахрин, Норин, Тогай, Дуглат, орокчу, аргин, билгич ж.б. 3. 15-кылымдын аягы - 16-кылымдын башында Дешти Кыпчактан келген өзбек урууларынын өкүлдөрү - конурат, кыят, катаган, кенегас, мангыт, марой, жүз, кыпчак [15, 416] ж.б.

Хандыктын тарыхына тиешелүү булактарда өрөөндө жашаган түрдүү элдер жөнүндө кеңири маалымат берилген. XVIII-XIX кылымдарда Фергана облусунда кырк, миң, жүз, кенагалар жана башка уруулар жашаган. Алардын бири миң династиянын курамындагы уруулардын бири – өзбек эли болуп саналып, алар жарым-жартылай азыркы Самарканд облусунда, Фергана өрөөнүндө жана Бухара оазисинде, Сурхандарыя облусунун Бойсун, Шерабад, Денов райондорунда, Хорезмде жана Тажикстандын Хисар району. Зарафшан өрөөнүндө жашаган адамдар үч чоң урукка бөлүнөт, алар өз кезегинде бир нече майда уруктарга бөлүнүшөт: 1) тугали (ахмат, чагыр, той Намаз, акшык ж. б.); 2) боглан (чибли, кара, мырза ж.б.); 3) Увок маркасындагы уруктар (Алгол, Чаут, Жайлы, Орамас, Тохнамоз, Кию-Хожа, Ярат) [17, 19]. Түрк элдери (ягмо, чигил, жалойир, барлос, найман, мин, кирк, ктой, бахрин ж. б.) Орто Азияга Мухаммед Шайбани хандан алда канча эрте келгенин бүгүнкү булактар [15, 416] да моюнга алат.

Кеңгестер да өзбек элинин курамына кирген уруулардын бири. Бул уруулар Хорезмде, Бухара облусунда, Фергана өрөөнүндө, Каракалпакстанда жана Түндүк Ооганстанда жашап, бир нече майда уруулар менен уруктарды камтыган. Алардын эң ирилери Шахрисабз менен Китабдын айланасында үстөмдүк кылган Ачамайлы, Кирей, Абак, Овокли, Тарокли, Чуют, Каири Соли жана башкалар болгон.

Кырк жана жүз – өзбек элинин негизги урууларынын бири, алар Самарканддын айланасында, Панжикенттин түштүгүндө, азыркы Галлаорол, Жиззак, Зомин жана Оратепа аймактарында чачырап жашашкан. Кырк урук көбүнчө жүздөр менен аралаш жашаган. Ошондуктан көп булактарда «кырк жүз» деп да аталат. Кырктардын этногенези Дешти Кыпчак өзбектерине байланыштуу жана алар бир нече уруктарга бөлүнгөн. Алардын эң ирилери: ак кой, кара кой, кара-сирак, карача, олма-ун, чапарасли жана башкалар. 20-кылымдын башына чейин жарым-жартылай отурукташып, мал чарбачылыгы менен алектенип, бир бөлүгү тоо боорунда, адырларда жашап, кайрак жана сугат дыйканчылык менен алектенишкен [15, 82].

Кокон хандыгында өзбектер негизинен Анжиян, Асака, Алтиарык, Абдусамад, Олуя-Ата, Батыркурбан, Байтак, Бешарык, Бувайда, Букан, Жойкашт, Дорманча, Йормозор, Икан, Каракикум, Караяноток, Кушкон, Кокон жана анын айланасында жашашат. Карнок, Гурумсарай, Катта, Кува, Кумиш, Дугумбек, Манкент, Махрам, Марке, Мингут, Наманган, Нав, Найманча, Ош, Паркент, Тангаз, Полвонтош, Пишпек, Созок, Солак, Сайрам, Султанработ, Тога, Ташкент, Токмок, Туркестан, Тонгиз Лав, Урганж, Озган, Ултарма, Хамиркурбан, Шымкент, Чилмахрам, Чорток, Шоркурбан, Шахбекбий, Яйпан, Янгикурбан ж.б. шаар-кыштактарында жашашкан [8, 58]. Мындан тышкары сарттар (өзбектер) хандыктын Казалы сыяктуу алыскы аймактарында жашашат жана алар негизинен соодасатык менен алектенишет.

Фергана өрөөнүндө өзбектер менен кыргыздардан кийин тажиктер үчүнчү орунда турган. Тажиктер негизинен Оро-Төбөдө, Ходжентте, Каратегинде жана сууга жакын өрөөндөрдө жашашкан [17, 349].

Тажик тилдүү калк Фергана өрөөнүндө байыртадан бери жашаган элдердин бири. Археологиялык маалыматтарга караганда, биздин заманга чейинки 1-миң жылдыктын орто жана экинчи жарымында азыркы Наманган облусунун аймагында тажик тилдүү элдер жашаган. Кушандардын доорунда азыркы Кыргыз Республикасынын Ашт жана Алабука,

Косон аймактарында негизинен тажик тилдүү элдер жашаган. Фергана өрөөнүндө аныкталган Сафид-Булон, Подак, Аккурган, Ашт, Пискокот, Пунук, Понгоз, Шайдан, Чодак жана Варзак сыяктуу орто кылымдарга таандык конуштарда тажиктер жашаганы белгилүү. Тажиктер Кокон хандыгынын дээрлик бардык аймактарында жергиликтүү жана башка тилдүү элдер менен жанаша жашаган. Тажик айылдары өрөөндүн ички аймактары болгон Исфайрамсой, Сох, Шохмардон жана Исфара сыяктуу аймактарда жыш жашаган [24, 5].

18-19-кылымдарда Кохан хандыгынын ички миграциясына тажик тилдүү калк да катышкан. Аталган өрөөндө бир катар тажик тилдүү конуштар пайда болгон. Маселен, Мулламир, Кулихожа, Бободархан, Галча, Кукумбой, Садача, Сарымсоктепа, Дуоба, Каракурган, Хисорак сыяктуу айылдык калктуу конуштар алардын катарына кирет [13, 16].

Негизинен Кокон хандыгынын тушундагы тажик калкын эки топко бөлүүгө болот: биринчиси – бул аймакта көптөн бери жашап келген жана бул жердеги түрк тилдүү калк менен ассимиляцияланбаган калк. Экинчи топко орто кылымдарда Самарканд, Бухара, Оратегипа, Ташкенден өрөөндө көчүп келген жана адабиятта «жөнөкөй» тажиктер деп аталган элдер кирет. Тажикстандын тоолуу аймактарынан (Матчо, Каратегипа, Дарваз, Колоб, Хисар жана башка аймактар) тажиктер да Фергана өрөөнүнүн калкынын маанилүү этностук топторунун бири болуп эсептелген.

Өрөөндөгү тажик калкынын көбү Тажикстандын тоолуу аймактарынан, Каратегипа менен Матчойдон келген. Ошол эле учурда Дарваз, Хисар, Колоб, Вахан жана башка тоолуу аймактардан көчүп келген тажиктер да миграциялык процеске киришкен. Фергана өрөөнүнүн айрым аймактарында тажик тилдүү калк буга чейин жашаса да, миграциялык процесстер кайрадан 15-кылымдын аягы – 16-кылымдын башында башталган. Убакыттын өтүшү менен процесс токтобой 18-кылымдын ичинде жана өзгөчө 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башында күчөгөн. Тажиктердин кезектеги ички миграциясы 300 жылдай мурда башталып, миграциянын негизги себеби тоолуу аймактардагы ички күрөшкө байланыштуу болгон [10, 87]. Кийин Мадали хандын тушунда Колоб, Дарваз жана Каратегипа аймактары Кокон хандыгына убактылуу кошулуп, калктын өрөөндүн ички аймактарына көчүшүнө себеп болгон.

Тажик тилдүү калк Фергана өрөөнүнүн батыш жана түндүк-батыш бөлүгүндө жашайт. Мисалы, тажиктер Ходжент жана анын айланасында (шаарда 90%, шаар четинде 74,4%), Наманган уездинин бардык райондорунда, Бободархан волостунда (50%), Аштта (60%), Исфара волостунда (81,6%) жашашат.), Конибодом волосту (73% шаарда, 48,4% шаар четинде, Сухта (жалпы калк) жашайт. Фергананын ички аймактарында да тажик эли жашаган. Бирок тажик айылдары негизинен өзбек тилдүү калк жашаган айылдар менен курчалган. 19-кылымдын аягында тажиктер Фергана облусунда жалпы калктын 6,62 пайызын түзгөн. Уезддер боюнча жалпы калктын санында тажик тилдүү калктын үлүшү төмөндөгүдөй болгон: Наманган уезинде - 15,79%, Кокон уезинде - 12,44%, Маргилон уезинде - 5,41%, Анжиян уезинде - 0,61%. Ош уезинде тажик тилдүү калк катталган эмес. Бул сандар түздүк жана тоолуу аймактарда жашаган адамдарга да тиешелүү [9, 143].

Тажиктердин Фергана өрөөнүнүн ички аймактарында таралышын төмөнкүдөй тартипте көрсөтсө болот: 1904-жылы туулган, Каптархана айылынын жараны Сайдулла Умаровдун айтымында, Коратегипа менен көчүп келген тажиктер негизинен Вадил менен Шахрихандын ортосунда жашаган. Аларга токтолсок, калктуу конуштар - Каптархана, Учкурган (Кыргыз

Республикасынын Ош облусунда), Бобочек (Шахриханга жакын), Аввал, Йойыма, Новкент, Логан, Айрбоз (Аирвоз) ж.б. [10, 87].

Кийинки мезгилде тажиктердин Фергана өрөөнүнүн аймактарына көчүүсү уланган. 19-кылымдын башында тажиктер Читралиден, Вохандан, Гунтадан, Шогнондон, Ишкашимден көчүп келе беришкен. Мисалы, 19-кылымдын башында Ош шаарына 40 тажик үй-бүлөсү көчүп келип, бул мезгилде Маргиланга жакын жерде шогандык жана рошандыктардын бир нече конуштары пайда болгон. 19-кылымдын 70-80-жылдарында Бадахшан, андан кийин Роан, Шогнан, Ваханды Ооган эмири Абдурахман басып алган. Бул көптөгөн тажиктердин Ферганага көчүп келишине себеп болгон. Бадахшандын эмири Жахандаршахтын үй-бүлөсү Үчкоргонго, Ошко (бардыгы 450 адам) көчүп келишкен [9, 145].

Алгачкы мезгилде көчүп келген тажиктер негизинен тоолуу аймактарда жашашкан, бирок кийинчерээк алар азыркы конуштарда өзүнчө аймактарга көчүп кетишкен. Мисалы, аталган мезгилде Фергана өрөөнүндө жаңыдан түзүлгөн тажик тилдүү конуштар: Гулпиён, Логан, Лангар, Кальача (Кальбаи-ляби-об сөзүнүн кыскартылган түрү), Пингон, Ортакагир, Шакар, Гузар, Япалак, Вахио, Човай, Какыр, Хайит, Пингон, Кызылкыя жана Сохтун кээ бир айылдары. Негизинен Кокон хандыгынын тушунда тажиктер негизинен шаарларда жана тоолуу райондордо жайгашкан. Алар Ташкентте жана анын айланасында, Пскентте, Паркентте, Чиноздо, Икондада, Кошмисгилде жашашкан. 20-кылымдын башында Фергана облусунда тажиктердин жалпы саны 172200 болгон [24, 99].

16-17-кылымдарда кыргыздар Түштүк Сибирде, Чыгыш Түркстанда, Тяньшанда, Памир-Алайда, Орто Азияда жана Казак талааларында жашашкан. 16-кылымдын башында кыргыз элинин калыптанышы аяктайт. 16-кылымда кыргыздар оң жана сол колу болуп экиге бөлүнөт. Оң канат Тяньшань кыргыздары тагай, адигине, мунгуш топторуна бөлүнгөн. Сарыбагыш, бугу, солто, тынымсейит, саяк, чекирсаяк, жедигер, черик, азык, багыш, монолдор, баарын, суу мурун уруулары Тагайдын бийлигине өткөн. Адигиненин колу жору, бөрү, баргы, кара багыш, сарттар урууларын бириктирген. Мунгуштун колу Жагалмай жана Кош Тамга урууларына бөлүнгөн. Сол канат кыргыздарга кушчу (кутчу), саруу, мундуз, жетиген, кытай, басыз, төбөй, чоң багыш уруулары кирген. Кыргыздардын үчүнчү тобу ичкилик деп аталып, анын курамына кыпчак, найман, тейит, секек, жоо секек, канды, бостон, нойгут, төөлөс (дөөлөс), авагат (ават) уруулары кирет [2, 25].

Өрөөндүн ар кайсы аймактарында өзбектерден тышкары кыргыздар да жашашкан. Хандыктын тарыхы боюнча маанилүү булактардын биринде кыргыздар Талас өрөөнүндө, Уратепада, Маргыланда, Наманганда, Торакурганда, Аксыда, Чустта, Гурумсарайда, Бешкөприкте (азыркы Кыргыз Республикасынын Лейлек аймагы эске алынган - автор) ж.б. [17, 228].

Кыргыздардын Фергана өрөөнүнө отурукташуусу 16-кылымда башталган. 17-18-кылымдарда кыргыздар өрөөнгө дагы эки жолу көчүшкөн. Бул көчүүлөрдө кыргыздар Орто Азиянын Жети-Суу, Олуя-Ата, Токмок, Талас, Кашкар, Алай, Каратегин, Кашкадарыя жана башка аймактарына отурукташкан. Кыргыздардын Фергана өрөөнүнө келишинин негизги себеби жаңы жайыттарга отурукташуу болгону менен, башка себептер да бар. Мисалы, Чыгыш Түркстандан бул жакка көчүп келүүсүнө Кытай өкмөтүнүн салык саясаты себеп болгон [9, 170].

Кыргыздар жашаган аймактар төмөндөгүдөй болгон: түндүктө Олуя-Атадан Алма-Атага чейин негизинен солто, сарыбагыш, бугулар, ал эми Саруу уруусу Талас өрөөнүндө жашаган. 1847-жылы 10 000 кишиден турган кыргыз аскерлери Сарыбагыш уруусунун башчысы Ормон менен Убайдулла хандын жетекчилигинде Иле өрөөнүнө жөнөтүлгөн 4 миң кишилик манчжур-кытай аскерин талкалаган. Кутлуг-сеит уруусу 1810-жылдары Касанга жакын жерде жашаган. Саяк уруусу 1815-1822-жылдары Кетментөбө жана Кара-Суу аймактарында жашаган. Түштүк-батышта Хожентке жакын жерде Авахат уруусу (уруу) жашайт, алардын жайлоосу Жети-Көпүрөдө жайгашкан. Ош уездинде негизинен Кырк-уу, Мады менен Гүлчөгө жакын жерде ичкилик, адигине уруулары отурукташкан. 1844-жылы кыпчактар менен болгон кастыктан улам Арпа, Атбашы аймагына көчүп кетүүгө аргасыз болушкан. Чоңбагыш (1824-жылы Кызылсууда болгон) уруусу түштүк-чыгышта, Кашкарга жакын жерде жашаган. Жахангиркожонун 1826-1827-жылдары Кашкарда көтөрүлүшүнө Чоңбагыш уруусунун 6000 аскери катышкан [7, 189].

Кокон хандыгынын тушунда кыргыздар өрөөндүн төмөнкү аймактарында жашашкан: Йозёванда (бул жерге 17-кылымдын ортосунда Чыгыш Түркстандан келишкен, алардын ата-бабалары кыргыздардын канды уругу, б.а. Алай кыргыздары болгон). Ал эми Кашкардын Янгисар шаарынан бул жакка көчүп келген кыргыздар Асакеге (17-кылымдын аягында келишкен), Таластан келгендер адегенде Заминге отурукташкан. Кашкардагы Зомбоздон Йайпанга, Шахриханга жакын Кыдырша кыштагына келген кыргыздар 18-кылымдын башында Жайылган-Аксай менен Жергеталдан көчүп келген алкокзи, каракози урууларынын өкүлдөрү болгон. Боздо, Хожентте (Сүлүктүдөгү кыргыздардын сол уруусу), Маргиланда жана Яйпанда да (Хайдаркондун айланасында отурукташкан бостон уругу) кыргыздар жашаган [9, 171].

Негизинен кыргыздар Фергана өрөөнүндө таралган. XIX кылымдын аягында кыргыздар Ош уезинде калктын 98,85%и, Анжиян уезинде 39,66%и, Маргилан уезинде 29,65%и, Наманган уезинде 25,73%и, Кокон уезинде 6,05%и түзүп турган. 1897-жылдагы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча Фергана өрөөнүндө кыргыз калкынын саны түрк-өзбектерден кийинки экинчи орунда турган. Алар жалпы калктын 26,3%ын, 423639 адамды түзгөн [9, 169]. Берилген маалыматтардан Фергана өрөөнүнө келген кыргыздар алгач өздөрүнүн жашоо образына ылайыктуу аймактарга отурукташкан деп айтууга болот.

Калмактар Фергана өрөөнүндөгү маанилүү этностордун бири. Алар 17-кылымдын ортосунан баштап Мавереннахрдын саясий турмушунда маанилүү роль ойной баштаса, 18-кылымдын башынан баштап өрөөндүн саясий турмушунда пайда боло баштаган. Маселен, калмактар 1720-жылы Анжиянды ээлеп, 1741-1745-жылдары Кокон бегине каршы үч жолу жортуул жасашкан. Бул учурда да алар Ташкентти курчоого алышкан. 1750-жылдары Эрданабий Бухара эмирине тогуз буюмдан турган салттуу белек жөнөтөт. Бул белектердин арасында калмак кулдары да болгон. 1759-1760-жылдары негизги калкы калмактар болгон Жуңгар хандыгы Кытайдан талкаланган. Жеңилүүнүн натыйжасында калкынын 20 пайызын гана түзгөн калмактар негизинен Россиянын жана Орто Азиянын аймагына отурукташкан [20, 79]. Орто Азияга отурукташкан жунгарлар калмактар деп аталат, Чыгыш Түркстандан 12 миң үй-бүлө Фергана өрөөнүнө көчүп келген, 9 миңи Фергана өрөөнүнө, 3 миңи Файзибадга отурукташкан. 18-кылымдын 2-жарымында Эрданабий доорунда калмактардын берилгендигинен шектенип, алардын курал-жарактарын жана аттарын тартып алган [1, 181].

Кокон жортуулунан кийин да Кара калмактар Ташкендин айланасындагы соода кербендерин бир канча убакытка чейин талап-тоношкон. Жунгарлардын Фергана өрөөнүндө калган бөлүгү калмактар деп аталып, 19-кылым бою алардын этникалык биримдигин сактап келген. 18-кылымдын аягында Бойбота Бахадыр Калмак Зумрадшах менен Исфарага (Фергананын түштүк-батыш бөлүгү) башчылык кылып, Норботабийдин көрүнүктүү генералдарынын бири болгон. Норботобийдин тун баласы Мадаминбектин апасы калмак болгон. Кокон башкаруучусу Эрданабийдин ысымы (монголчо «Эрдене» «асыл таш», мужавхар, санскрит ратха) да жунгарлардын таасирин көрсөткөн фактор. Жада калса Кокон шаарынын дарбазаларынын бири Калмак деп аталган [7, 190]. 19-кылымдын башында калмактар Фергана өрөөнүнүн түштүк бөлүгүндө жашаган. 20-кылымдын башында Фергана өрөөнүндө 2 миңден 6 миңге чейин калмактар жашаган. Сарт-калмактар кыргыз элинин курамына кирсе, калмактардын көбү өзбек элинин курамына кирген [1, 182].

Хандыкта жашаган калктын дагы бир чоң бөлүгүн кыпчактар түзгөн. Кыпчактар түрк элдеринин эң ири урууларынын бири болуп саналат жана алардын Мавереннахрдын маданий аймактарына массалык көчүүсү Шайбани жана Аштарханий доорунда болгон. Зарафшан оазисине жана Фергана өрөөнүнө кыпчактар да 17-кылымдын 2-жарымында жана 18-кылымдын башында жунгарлардын азыркы Казакстандын түштүк аймактарына басып кириши учурунда көчүп келишкен. Каракалпактар жана казактар менен катар кыпчактар Орто Азияга эки багытта кирип, алардын бир бөлүгү Сырдарыянын жогорку агымын бойлоп Ташкент оазисинде жана Мирзачөл аймактарында жайгашкан. Кыпчактардын экинчи бөлүгү Орто Зарафшанды бойлоп кеткен. 18-кылымдын 20-30-жылдарында кыпчактар Түндүк Фергананын тоо этектеринде отурукташкан. Ташкент оазисинде кыпчактардын белгилүү бир бөлүгү гана калган [4, 114-116].

16-кылымдын башында түрк-моңгол уруулары Дешти Кыпчактан эки дарыянын (Мавереннахр) ортосундагы жерлерге көчүп келишкен жана алар жергиликтүү түрк тилдүү элге салыштырмалуу азчылыкты түзгөн. Алардын жалпы саны 24-26 уруудан ашкан эмес. Кыпчактар Орто Азия Ферганага келгенде алар төмөнкү уруулардан турган: кушчу, найман, уйгур, курловут, гирайли, кыят, кунгират, таңгут, теке, дорман, ябоку, хитай (баштапкы кытайлар эмес, кытайлардын тукуму), чимбой, шунгарли, шодбаклы, ийжан, кавчин, мангит, жургун, миң, бачкирд (башкирд), мжор, солур казан, теке байри [5, 378].

16-кылымда бул уруулардын саны 40ка жеткен: Бахрин, Бешюк, Дорман, Жалойир, Кенагас, Мангут, Минг, Мжор, Найман, Олчын, Орлот, Сулдус, Тоңёрук, Уйгур, Халож, Чито, Ширин, Отарчы, Каңлы, Катаган, Кыпчак. 17-кылымга карата алардын саны 50дөн ашык болуп, андан кийинки 20 уруу аттары кошулган. Булар: хури, кырк, курама, дугдудок, бет, келечи, узз, кулон, аянлык, кока араб, кош бут, уйрот, булочи (булочи), макрит, фуловчи, шабят, месит.

Кыпчактардын негизги жашаган жери Фергананын чыгыш аймактары деп эсептелген. Кыпчактар Анжиян жана Ош облустарында, Кашкар-Гүлчө жолунда, Аксы четинде, Модии аймагында, Гамайл кыштагында жана хандыктын ар кайсы аймактарында жашашкан [3, 128-129].

В.Наливкин жана башка бир катар булактар берген маалыматтарда кыпчактар негизинен жарым көчмөн уруулар катары жашаганын билүүгө болот [19, 19]. Дыйканчылыкка, мал чарбачылыкка жана дыйканчылыкка тез өтүү кыпчак дворяндарынын

экономикалык жактан чыңдалышына алып келген. Индиялык турист Мир Иззат Улла да кыпчактар көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашагандыгын, алардын дээрлик бардыгы бай жана бай экенин, эркектери кыргыздарга караганда сулуураак жана жарашыктуу кийингенин [21, 156] айтат. Наливкин да ушул сөздөрдү баса белгилеп, кыпчактар экономикалык жана саясий жактан башкаларга караганда алда канча күчтүү экенин айтат [19, 19]. Хандын аскерлеринин эң мыктылары кыпчактар болгон.

Илимий кызматкер Р. Набиев өз эмгегинде орус этнографы жана жазуучусу А.П.Хорошхин тапкан маалыматтарга таянып, кыпчактар Кокон хандыгынын чыгыш аймактарын, атап айтканда, Кашкарга баруучу кербен жолун көзөмөлдөп тургандыктарын айтат. Ошондой эле, ал Ош аймагы кыргыз-кыпчак калкынын борбору экенин, ал жерде Кокон хандыгынын жоокерлери эч качан турбаганын жазат. Нарын менен Кара-Дарыянын ортосунда жайгашкан эки суунун ортосундагы аймак кыпчактардын туруктуу жашаган жери болуп саналат, ал эми борбордук аймак Фергананы басып алуу учурунда падыша өкмөтүнүн аскерлери тарабынан талкаланган деп айтылат [18, 425].

Кыпчактардын бир бөлүгү Сырдарыянын жогорку агымын бойлоп Ташкент оазиси менен Мирзачөл зоналарында отурукташкандыгы айтылат. Башка бөлүгү Орто Зарафшанды бойлой отурукташкан. Кайрадан 18-кылымдын 20-30-жылдарында Түндүк Фергананын тоо этектерине кыпчактар келип отурукташкан. Бул мезгилде кыпчактар 4 негизги топко бөлүнгөн: кара кыпчак, сары кыпчак, кытай кыпчак жана кулон кыпчак [23, 10] деген маалыматтар бар .

Кыпчак уруусу бир катар уруктардан турган деп орус окумуштуусу Р. Набиев Мулла Шавкинин жазган «Жаңнома» чыгармасын да өз эмгегинде колдонот. Анын айтымында, ал 19-кылымдын 40-50-жылдарында Кокон хандыгынын коомдук-экономикалык жана саясий турмушунда маанилүү орунду ээлеген кыпчактын Кулон уругунан төрөлгөн. Улмас уругу хандыктын коомдук-саясий турмушунда да чоң роль ойногон, саясий турмушка аралашкан. Хотамкул хандыктын документтеринде Кудаярхандын атына анын жашаган жеринен мамлекеттик казынага мыйзамсыз эки эселенген акча чогултулганы тууралуу арыз жазганы эскерилет. Бул арызда кыпчактын улмас уруусу Сырдарыя дарыясынын жээгинде жашаары жана үч жылдан бери хандын саркерлеринен ар кандай чөптүн сабагын сатып алып жүргөндүгү жазылган [18, 425].

Кыпчак уругу Кокон хандыгынын саясий турмушунда чоң роль ойногону тарыхтан белгилүү. Кудаярхандын кайнатасы Мусулманкулдун мамлекеттик иштерде жүргүзгөн саясаты буга ачык далил. Мусулманкулдун башкаруусунун тушунда кыпчактарга жер бөлүп берүү, мамлекеттик кызматтарда кыпчак уруусунун басымдуулук кылышы, аларга берилген салык жеңилдиктери, соодада кыпчактарга көңүл бурушу башка элдердин жек көрүүсүн туудурган. Мусулманкул өлүм жазасына тартылгандан кийин бул иштер токтотулган. Кыпчактардын саясий бийлигин бөлүп-жаруу максатында Кокон хандары жаңы жерлерге ээ болуу максатында аларды шаардан кууп чыгышкан. Кокондук изилдөөчү окумуштуу Яхёхан Дадабоев «Хоканд шаарынын Латиф кичирайондорунун жана көчөлөрүнүн аталышынын тарыхы» азыркы «Кыпчакарык» конушу тууралуу маалымат берет [11, 75]. Анын айтымында, бул арык Мухаммед Алихан тарабынан уулу Мухаммед Аминбектин туулган күнүнө карата казылганын, казуу иштерине кыпчак молла Холбек Додхох дайындалганын

жана бул арык Кокондон 10-15 миль түндүктө жайгашкан Кыпчак аймагын сугаруу максатында казылган.

Хандыктын аймагында жашаган уруулар алардын башчыларынын же уруктун көрүнүктүү өкүлдөрүнүн ысымдары менен катар кездешет. Мисалы, кыпчак урууларынын бири Элатон хандыгынын саясий турмушунда маанилүү роль ойногон, Яшык уруусунан Отамбай менен Мирзад хандыктын тарыхында маанилүү роль ойногон. Ити кашка уруусунан бир туугандардын ортосундагы кандуу салгылашууларга активдүү катышкан Мулла Холбек менен Мухаммадяр тууралуу да маалыматтар бар. Бул уруунун өкүлдөрү Наманган аймагын жети жыл башкарып, Хан ордосунда чоң таасирге ээ болгон [18, 425].

Орус туристтеринин эскерүүлөрүндө хандыктын аймагында жашаган элдер жөнүндө да маалыматтар бар. Мисалы, кара-кыргыз көчмөндөрү Анжиянга жакын жерде жашап, мал чарбачылыгы менен алектенишкен, жергиликтүү калк алар менен үзгүлтүксүз соода-сатык мамиледе болгон [12, 171].

Уруулар, анын ичинде өзбектер улут катары калыптанганга чейин турмуш-тиричилигинин, тилдик мамилелеринин социалдык-экономикалык аспектилеринде өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө, мүнөзгө ээ болгон. Башка өзбек урууларына салыштырмалуу кыпчак уругу да өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Хандык тарыхчылар негизинен шаардыктар, диний же хандыктын кызматчылары болушкан, ошондуктан алардын кыргыздар, өзгөчө кыпчактар жөнүндөгү баяндары өтө ылайыксыз терминдер менен аталат. Маселен, ташкенттик тарыхчы Мухаммед Салих кыпчактарды жана кыргыздарды «таза эмес уруулар» деп атап, бул уруулардын ички бөлүктөргө, топторго бөлүнүшү орус баскынчылыгына чейин уланганын айтат [6, 96].

Бир катар тарыхчылардын айтымында, кыпчактар өзбектерге караганда казактар менен кыргыздарга жакын болгон. Бирок изилдөөлөр кыпчактар чындыгында ал жерде болбогонун, Фергана өрөөнүндө жашагандар жашоо-турмушу, тили боюнча сарттарга жакын экенин көрсөтүп турат. Албетте, бул жерде кыпчактар Фергана чөлкөмүндө отурукташып, жергиликтүү элдер менен мамилеси жакындап, жашоо-турмушу да отурукташып баратканын билүүгө болот. 1812-жылы Кокон хандыгына саякат жасаган индиялык саякатчы Мир Иззет Улла кыргыз, түрк, кыпчак, мин, казак элдеринин Коконга баш ийүүсү тууралуу баяндайт [21, 159]. Бул маалыматтар жогоруда аталган элдер негизинен шаардын чет жакаларында жашап, көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашап келишкендигин далилдейт.

Жергиликтүү булактарда хандыктын калкы, элдери, уруулары тууралуу өтө чачыранды маалыматтар берилген деп айтууга болот. Бирок бүтүндөй Борбордук Азиядагы этномаданий мейкиндиктин курамы бирдей экени белгилүү болду. Калк субэтникалык аймактарда көбүрөөк топтолгон, ал эми алардын өкүлдөрү башка аймактарда азыраак. Хандыктын казактар менен чектеш аймактарындагы казактар, коңшулаш жерлердеги кыргыз-кыпчактар, бул элдин өкүлдөрү, тажиктер менен бирге жашаган жергиликтүү тажиктер жетекчи болгон. Хандыктын саясий тарыхында роль ойногон алдыңкы уруктардын ичинен миңдер, маңгыттар, коңураттар, кыпчактар, өзбектер тууралуу жергиликтүү тарыхчылар көбүнчө кеңири маалымат беришкен. Бирок, азыркы илим талап кылган уруулардын саны, курамы, эмне менен алектенип жатканы, андагы жыныстык курамы тууралуу жетиштүү маалыматтарды табуу кыйын.

Казактар Кокон хандыгында жашаган этностордун бири болгон. 18-кылымда казактар төмөнкү аймактарда жашашкан: Чымкентте Шымыр, Ташкентте төрт казак уруусу, Чиназда казактардын эки тобу – Кулаш жана Найман, ал эми Хиччим уруулары Паркентте жана анын айланасында жашашкан. Бул уруулар жайында көчмөн болуп, кышында отурукташкан жерлерге жакын жашаган. Ошондуктан, алгачкы күндөрү Жаныш уруусунан Толобай уулу Ниёзбек Ташкентке жакын жерде Ниёзбек чебин негиздеп, бул чеп Ташкентти суу менен камсыз кылууда негизги чекитке айланган. Сыргали уруусу Бойтепак деген конуш салса, Кият уруусу Кибрайга отурукташкан. Бирок бул абал көпкө созулган жок. 1794-жылы Юнусхожа Ташкентте санчкли жана канглы урууларына таянып бийлик орноткон. Аларга кыят жана түрк уруулары кошулат. Бул төңкөрүштөн кийин Ташкент оазисинде төрт уруу маанилүү роль ойной баштаган (аларга жакшы жерлер бөлүнүп берилген жана башка уруктардын өкүлдөрү, мисалы, дулат уруусу ээлеген кызматтарынан бөлүнгөн). 19-кылымдын орто ченинде Акмечитке жакын жерде барлас уруусу, Жулукте кыпчактар (1861-жылы алардын саны 5000дей киши болгон) жашаган. Бештамгали уруусу Түркстандагы Ариске жакын жерде жашаган. Хунгираттар Чымкентке жакын аймактарда жашашкан. Жаппас (жафас/яфас) уруусу төөлөрү менен Ташкент менен орустардын ортосунда жүк ташууда ортомчулук кылышкан. Кудаяр хандын Оренбургдан Хива аркылуу Иранга качышын дал ушул уруунун өкүлдөрү уюштурган. 19-кылымдын башында Ташкентте жашаган казактардын саны 40 лак (400 миң) болгон [7, 183]. Алимхан хандыктын аймагын кеңейтүү үчүн ар кандай жортуулдарды жүргүзгөн. Маселен, ал өзү Кировчыда туруп, Ташкенттин айланасында жана Чымкентке чейинки аймактарда жашаган казактарды талаптоо үчүн он эки миңдик кошуунду жибергендиги тууралуу маалымат түндүк-батыш аймактарда жашаган калктын басымдуу бөлүгүн казактар түзгөндүгүн көрсөтөт [16, 73].

Хандык калкынын дагы бир этникалык тобу - каракалпактар. Каракалпактар өрөөн аймагына 18-кылымдын орто ченинде көчүп келишкен. Алар негизинен Ташкенттин чет жакаларында, Шахимарданда жана Фергананын борбордук аймактарында жашашкан [7, 191]. Орус саякатчысы Филипп Назаров 1813-жылы Кокон хандыгына жасаган саякатында Кокон хандыгынын чек ара аймактарында жашаган элдер тууралуу маалымат берген. Анын айтымында, хандык түндүк аймактарда кара-кыргыздар, батышта арабдар жана трукмендер, түштүк аймакта галча жана каратегиндер, чыгышта Кашкар менен [12, 167] чектешкен.

Кокон хандыгынын аймагында жашаган элдер жөнүндө мындай тыянак чыгарууга болот: түрк уруулары бул жерде байыртадан бери жашап, көчмөндүктөн отурукташкан жашоого өткөн. Албетте, буга байыртадан бери бул жерде жашаган, отурукташкан элдердин, ошондой эле жаратылыш шарттары да өз таасирин тийгизген.

Адабияттардын тизмеси

1. Abaşın S. Orta Asya'da Çay: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Bir İçeceđin Tarihi (Çev. M. Önder DURAN) // Türk Tarihi Arařtırmaları Dergisi 2020. Vol. 5, Sayı. – S. 181.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград, 1971. – С. 25.
3. Аваз Мухаммад Атгор Хўқандий. Тарихи Жаҳонномаи // Шарқ юлдузи. 1991. 8-сон. – Б. 128-129.

4. Аполлова П. Г. Опыт орошаемого земледелия казахов и каракалпаков в районах Сырдарьи Амударьи в XVII – первой половине XIX вв. / В кн.: Из исторического опыта сельского хозяйства в СССР – Москва, 1969. – С. 114-116.
5. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 378.
6. Бабаджанов Б. М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Токио – Ташкент. 2010. – С. 96.
7. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография... . – С. 183-184 // Миддендорф АФ. Очерки Ферганской долины. – Санктпетербург, 1882. – С. 339..
8. Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 58.
9. Губаева С. Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX – XX вв. – Saarbruken, 2012. – С. 171.
10. Губаева С.С. Горные таджики Каратегина в Ферганской долине (конец XIX – начале XX в.). – // Советская этнография. № 1. 1987. – С. 87 // Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – Санкт-Петербург, 1882. – С. 344-345.
11. Дадабоев М. Я. Хўқанди латиף маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. – Б. 75.
12. “Записки о некоторых народах и землях Средней Азии” Филиппа Назарова (1813-1814). История Узбекистана в источниках. – Тошкент: Фан, 1988. – С. 167..
13. Зотова Н.А. История расселения на территории Северо-Западной Ферганы. – С. 16.
14. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва, 1958. – С. 179.
15. История Узбекистана. – Тошкент: Фан, 2012. – С. 416.
16. Мирзо Олим Махдумхожи. Тарихи Туркистон / араб алифбосидан табдил, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 73..
17. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат таворих. – Б. 82 // Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. – Тошкент: Fan va texno;ogiya, 2014. – Б. 115.
18. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – С. 425.
19. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Типография Императорского Университета, 1886. – С. 19..
20. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – С. 79.
21. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство (1812). История Узбекистана в источниках. – Тошкент: Фан, 1988. – С. 156..
22. Толобаева Э.А. Участие кыргызов политической жизни Кокандского ханства в XVIII веке (концептуальный анализ) // Международный журнал экспериментального образования. 2020. № 6. – С. 46.
23. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11 том. – Тошкент: Давлат миллий энциклопедияси нашриёти, 2005.– Б.10..
24. Шишов. А. Таджики (этнографическое исследование). – Алматы, 2006. – С. 5.
25. Апышова, А. К. Кокон хандыгы XIX кк. 40-70-жж. (Түркестан жыйнагынын айрым материалдарында) / А. К. Апышова, Э. А. Салиева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 1(4). – P. 15-19. – DOI 10.52754/1694867X_2024_1(4)_3. – EDN DMRPBI.
26. Анарбаева, Г. А. Кокон хандыгынын түзүлүшү жана анын өнүгүү этаптарынын анализи / Г. А. Анарбаева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 1(4). – P. 59-68. – DOI 10.52754/1694867X_2024_1(4)_7. – EDN KNJWQK.